

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 17 (Nisan/April 2019), s. 110-119.
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut263>
ISSN: 2147-5490, Mainz-Almanya

Özgün Makale/ Original Article

|| Geliş Tarihi: 10.02.2019
|| Kabul Tarihi: 17.02.2019

Eski Türk Yazıtlarında Geçen Ügüz ve Sub Kelimeleri Üzerine Bir İnceleme

A Survey On The Words Ügüz and Sub In Old Turkish Inscriptions

Hulusi POLAT*

Öz

Bu makalede Eski Türk yazıtlarındaki akarsu adlarında geçen *ügüz* ve *sub* kelimeleri üzerinde inceleme yapılmıştır. Öncelikle yazıtlarda geçen *ügüz* ve *sub* kelimeleri tespit edilmiş ve bu kelimelerle birlikte kullanılan akarsu adları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Eski Türk yazıtlarında geçen otuz dokuz akarsu adının on birinde *ügüz* veya *sub* kelimelerinin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerle birlikte kullanılan akarsular hakkında bilgi verilmiş ve yazıtlarda tespit edilen örnekler verilmiştir. Ügüz kelimesinin tarihî Türk lehçelerinde kullanım sıklığı bulunmaktadır. *Sub* kelimesinin ise "kutsal ruh", "ülke" veya ad aktarması yoluyla "akarsu" anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Ügüz ve *sub* kelimelerinin herhangi bir yönden belli bir su kütlelerini ifade edip etmediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Türk Akarsuları, Ügüz, Sub.

Abstract

In this article, we examine the words *ügüz* and *sub* mentioned in the names of the stream in the old Turkish inscriptions. First of all, the words *ügüz* and *sub* mentioned in the inscriptions were identified and the names of the streams used with these words were examined in detail. The words *ügüz* and *sub* were found to have been used together in 11 out of 39 stream names in the old Turkic inscriptions. The information about the rivers used together with these words is given and samples found in the inscriptions are presented. There is a frequency of usage of the word *ügüz* in historical Turkish dialects. *Sub* is used in the meaning of "holy spirit", "country" or "stream" by means of metonymy. It has been tried to determine whether the words *ügüz* and *sub* mean a certain mass of water by any means.

Keywords: Old Turkish Inscriptions, Turkish Streams, Ügüz, Sub.

Giriş

Türklerin ana yurdunda yüzlerce akarsu yer almaktadır. Araştırmacılarımız eski Türk yazıtlarında geçen otuz dokuz akarsu adı tespit etmiş ve bunların neresi olabileceği üzerinde çalışmalar yapmıştır. Örneğin Volker Rybatzki, Tonyukuk yazıtını yayımladığı çalışmasında akarsu adlarındaki *ögüz~ügüz* ve *sub~suw* kullanımlarına dikkati çekerek bu kelimelerle birlikte kullanılan akarsu adlarını bir arada vermiş (1997: 97 not 253 ve 107 not 277) fakat ayrıntılı bir açıklama yapmamıştır. Bu çalışmada akarsu adlarında kullanılan *ögüz~ügüz* ve *sub~suw* kelimeleri üzerinde durulacaktır.

1. Ügüz

Orhun, Yenisey ve Uygur yazıtlarında tanıkladığımız *ügüz* “nehir, ırmak, dere” anlamlarında kullanılmıştır. Kelimeyi Orkun (1994:879), Tekin (2010:183), Aydın (2014:194) *ügüz*; Clauson (1972:119), Doerfer (1967:156), Räsänen (1969:369) ise *ögüz* olarak okumuşlardır. Kâşgarlı Mahmud, her ırmağa verilen isim olduğunu, Türk ülkelerinde bulunan birçok su ve derelerin “öküz” adıyla anıldığını belirtmiştir (Atalay 1992: I, 59).

Ügüz kelimesine Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi dönemi eserlerinde tanıklık etmekteyiz. Çağdaş Türk lehçelerinden Çulım Türkçesinin Tatal diyalektinde *ö:s*, Melet diyalektinde ise *ü:s/ös* biçimindedir (Li v.d. 2008: 5). Tekin’in verdiği bilgiye göreyse kelime bugün yalnızca Sarı Uygurcada yaşamaktadır: *ügüs*. (Tekin 2004: 489). Develi, çağdaş Türk lehçelerinde yaşamakta olan “öz” kelimesinin “nehir, dere, ırmak, su yolu vs.” gibi anlamları olduğunu, *özek ~ özök* ve *özen ~ üzen ~ özön* “dere, su yolu, ırmak vs.” gibi kelimelerin kaynağını Kowalski’nin *ügüz* olarak ifade ettiğini belirtmiştir (2011:429).

Eski Türk yazıtlarında tespit edilen örnekler şöyledir:

BK D 20 [ka]nıı *ügüzçe yügürti* “Kanlarınız ırmak gibi aktı.” (Aydın 2014:95).

T1 G 9 *ügüzke tüşdi* “Irmağa döküldüler.” (Aydın 2014:119).

Çinceden alıntı *taluy* metinlerde “deniz, büyük su kütlesi” anlamındadır (ED 502). Tonyukuk yazıtında ve Uygur metinlerinde tanıkladığımız *taluy ügüz* kelime grubu da “deniz, okyanus” anlamında kullanılmıştır (ED 119).

T1 D 1 *taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* “okyanusa (?) ulaşan olmamış.” (Aydın 2014:120).

T1 D 2 *taloy ügüzke tegürtüm* “(Büyük) Okyanusa kadar ulaştırdım.” (Aydın 2014:120).

1.1. Ügüz Sözcüğü İle Birlikte Kullanılan Akarsu Adları:

1.1.1. Bulçu

Şine Usu yazıtının bahsettiği *Bulçu*, bugün Çinlilerin *Wulungu he* dedikleri, Radloff haritasında da adı *Urungu* olarak verilen ve İrtiş’in kolu olan Kara İrtiş’e paralel akan bir ırmaktır (Aydın 2016: 55).

ŞU G 1: *bulçu ügüzde üç karlokug anta tokıdım* “Bulçu (Urungu) Irmağı’nda Üç Karlukları orada bozguna uğrattım.” (Aydın 2011: 79).

Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında yer adı olarak geçer. Burası günümüzde Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabasıdır. (Aydın 2016:52-56).

KT D 36-37: *türgeş kağan süsi bulçuda otça borça kelti*. "Türgeş kağanının ordusu Bulçu'da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi." (Aydın 2014: 68).

BK D 28: *bulçuda süñüşdümüz kağanın yaw[gusu]n şadın anta ölürtüm elin anta altım* "Bulçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim." (Aydın 2014: 98).

T I 35: *bulçuka tañ üntürü tegdimiz* "Bulçu'ya tan atarken ulaştık." (Aydın 2014: 125).

1.1.2. Ertiş

Eski Türk yazıtlarında çok geçen İrtiş Irmağı batı Altaylardan çıkıp kuzeye doğru akıp Ob ~ Obi ile birleşen ünlü ırmaktır. Yazıtlardaki adı ile bugünkü adı aynıdır (Aydın 2016:73). Kaynakları Altaylardan başlayan 2970 km uzunluğunda, Asya'nın ve dünyanın önemli nehirlerinden biridir (Gömeç 2007:1287).

KT D 37: *ertiş ügüzüg keçe yordımız* "İrtiş Irmağı'nı geçerek ilerledik." (Aydın 2014: 68).

BK D 27: *ertiş ügüzüg keçe yori[-dim]* "İrtiş Irmağı'nı geçerek ilerledim." (Aydın 2014:98).

T I 35: *ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz* "İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik."

T II 37-38: *ertiş ügüzüg (38) keçe keltimiz* "İrtiş Irmağı'nı (38) geçerek geldik." (Aydın 2014:125-126).

ŞU G 1: *ertiş ügüzüg arkar başı tuş anta er kamuş altın . [ya]nta s<...>p keçdim* "İrtiş Irmağı'nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, altta <...> geçtim." (Aydın 2011: 78-79).

1.1.3. İş Kem

Yenisey Irmağı'nın kollarından Kemçik (Hemçik) Irmağı'nın sol koludur (Aydın 2016: 83).

E 42-5: *edgü iş kem ügüz beñü yerlendim* "iyi İş Kem Irmağı'nın (kenarına) ebedi (olarak) yerleştim." (Aydın 2015: 108).

1.1.4. Kem

Kaynakları Moğolistan'ın kuzeyinden başlayan 3800 km uzunluğundaki Yenisey Irmağının yazıtlar dönemindeki adıdır (Gömeç 2007: 1290).

Sadece Yenisey yazıtlarından Mугur-Sargol I'de *ügüz* kelimesiyle kullanıldığını görmekteyiz:

E 136/1: *an<i>da kü udımız? kem üg[üz]* "Anı Irmağı'nda? Kem Irmağı." (Aydın 2015: 171).

Diğer yazıtlarda *Kem* adı tek başına geçmektedir:

BK D 26: *kem keçe çik tapa süledim* "Kem (Yenisey) Irmağı'nı geçerek Çiklere doğru sefer ettim." (Aydın 2014: 97).

ŞU D 7: *əkint<i> ay tört yègirmike kemde tokıdım* “İkinci ayın on dördünde Kem (Yenisey) Irmağı’nda bozguna uğrattım.” (Aydın 2014: 73).

ŞU G 1: *kem kargu. -dı ertiş ügüzüg arkar başı tuşu anta er kamyş altın [ya]nta s<...>p keçdim* “Kem (ve) Kargu (?). (?) irtiş Irmağı’(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, altta <...>geçtim.” (Aydın 2011: 78-79).

E 12/4: *suw yèr kem katun ay kün* “Su ve yer, Kem ve Katun (ırmakları), ay (ve) güneş.” (Aydın 2015: 59).

E 144/1: *kem katun kawışıp? yèg aşığ? kılur biz teyir? biz* “Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak iyi <...> yaparız, deriz?” (Aydın 2015:175).

E 153/3: *yèti kem kalay uçın* “Yedi (kollu) Kem (Yenisey) (ırmağı ile) Kalay (ırmağının?) ucuyla.” (Aydın 2015: 179).

1.1.5. Orkon

Orhon Irmağı, Türk tarihinin ve kültürünün en önemli nehirlerinden biridir. Selenge ırmağının ana kolu durumundaki bu su 1130 km. uzunluğunda olup şu anki Moğolistan’ın verimli ve hayvancılığa en müsait topraklarını meydana getirir (Gömeç 2007:1291).

ŞU K 3 ve Ta D 3’de *ügüz* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır:

Ta D 3: *ötüken èli tegres èli ekin ara orkon ügüzde* “Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında Orhon Irmağı’nda”. (Aydın 2011: 42).

ŞU K 3: *<...> a/e orkon ügüz* “<...> Orhon Irmağı”. (Aydın 2011: 63-64).

Ta B 4, ŞU G 10 ve Uybat VI (E 98)’de *ügüz* kelimesi olmadan kullanılmıştır:

Ta B 4: *ötüken èli tegres èlji ekin ara ilagım tarıglagım sekiz seleşe orkon tuğla sewin teledü karağa burgu ol yèrimin suwumun konur köçür ben* “Ötüken yurdu ile Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasındaki vadilerim (ve) tarlalarım sekiz (kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karaga (ve) Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim.” (Aydın 2011: 51).

ŞU G 10: *anta yana tüşüp orkon balıklıg beltirinte èl örginin anta örgipen étitdim* “Oradan yine geri dönüp Orhon Irmağı (ile) Balıklıg Irmağı’nın birleştiği yerde ülkenin tahtını (yönetim merkezini) orada kurdurup düzenlettim.” (Aydın 2011: 85).

E 98/3: *orkon yèrini <al>dokda azıglıg toñuz teg* “Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz).”

1.1.6. Tuğla

Moğollar tarafından kutsal kabul edilen 704 km. uzunluğundaki Tula (Mo. Tuul) nehri. Hentey Dağları’ndan doğup Orhon Irmağı ile birleşir (Sanders 1996: 203).

Sadece BK D 30’da *ügüz* kelimesiyle kullanılmıştır:

BK D 30: *tuğla ügüzüg yüzüti keçip sü[si]<...>* “Tula Irmağı’nı yüzdürerek geçip ordusu <...>” (Aydın 2014: 99).

T1 15, Ta B 4’te *ügüz* olmadan kullanılmıştır:

T1 15: *ingek kölekin tuğlada oguz kelti* “İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.” (Aydın 2014:119).

Ta B 4: *ötügen eli tegres elji ekin ara ilagım tarıglagım sekiz seleje orkon tugla sewin teledü karağa burgu ol yèrimin suwumun konur köçür ben* "Ötüken yurdu ile Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasındaki vadilerim (ve) tarlalarım sekiz (kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karağa (ve) Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim." (Aydın 2011: 51).

1.1.7. Yar Ügüz

Aydın, Kara Kum ile Hangay Dağları arasında bir ırmak (2016:157), Bazin, Huang-ho'nun kuzey kolu (1997:77); Tekin ise Karakum ile Ötüken arasında bir ırmak (1983: 834) olarak belirtmiştir.

Ta D 7-8: <...> *kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka anta yètinç ay tört yègirmike* (8) <...> *anta tohtartum* "<...> Kömür Dağı'nda (ve) Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk halkına, orada, yedinci ayın on dördünde (8) <...> orada devirdim (yıktım)." (Aydın 2011: 44-45).

ŞU K 8: *kara kum aşmış kögürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka* <...> "Kara Kum'u aşmış, Kögür'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk halkına <...>" (Aydın 2011: 65-66).

1.1.8. Yaşıl Ügüz

Bugünkü Çin'in kuzey bölümünde bulunan ünlü Sarı Irmak. Bu ırmağın, Sarı Irmak olarak bilinen Çin. *Huanghe* olduğu genel kanaattir (Aydın 2016:160-161). Gumilev, renginden dolayı *yaşıl ügüz* ile *Sarı Irmak*'ın aynı olduğunu belirtmiştir (2002: 355 not 11).

KT D 17: *èçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz* "Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak'a (ve) Şandong Ovası'na kadar sefer ettik." (Aydın 2014: 61).

BK D 15: *èçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz* "Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak (ve) Şandong Ovası'na kadar sefer ettik." (Aydın 2014: 92-93).

1.1.9. Yèncü Ügüz

Türk coğrafyasının en önemli ırmaklarından birisidir. Günümüzde Sir Derya olarak bilinen bu akarsuyu Türkler *Yèncü Ügüz* "İnci Irmağı" olarak adlandırmıştır. Amu Derya ve Sir Derya ırmakları çevresi ile ikisinin arası tarihte Maverâünnehir olarak anılır (Gömeç 2007: 1295).

KT G 3-4: *kurıgaru yèncü ügüz* (4) *keçe temir kapıgka tegi süledim* "Batıda İnci Irmağı'nı (Sirderya) (4) geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettim." (Aydın 2014: 51-52)

KT D 39: *sogdak bodun èteyin tàyin yèncü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz* "Soğd halkını düzene sokayım diye İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettik." (Aydın 2014: 69).

BK K 3: *kurıgaru yèncü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim* "Batıda İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettim." (Aydın 2014: 82).

T2 B 9-G 1: *yèncü ügüzüg keçe tènsi oğlu aytıgma beñlig ek tagıg ertü* (G 1) *temir kapıgka tegi ertimiz* "İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçerek Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı'nı geçerek (G 1) Demir Kapı'ya kadar ulaştık." (Aydın 2014:127).

KÇ 16: *yènçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantu* “İnci Irmağı (Sirderya)’nı geçerek Demir Kapı’ya (ve) Tezik’e (Tacik?) kadar sefer edip kazandı.” (Aydın 2014: 154).

2. Sub

Sub ~ *suw* ~ *suw* kelimesi yazıtlarda “su, ırmak” anlamlarında kullanılmıştır (Aydın 2014:186), (ED 783), (Doerfer 1965:282), (Tekin 2010:167). Kelime bu anlam özelliğiyle hem DLT’de, hem de sonraki Türk lehçelerinde varlığını sürdürmüştür. Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde türlü fonetik varyasyonlarla yaşayan *süw* kelimesi, DLT’deki gibi hem “su”, hem de “nehir, dere” anlamlarını taşımaktadır (Develi 2011:425).

KT D 24 *kanıñ suwça yügürti* “Kanlarınız su gibi aktı.” (Aydın 2014:64).

KT D 27-BK D 22 *birki bodunug ot suw kılmadım* “birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirlerine) düşman etmedim.” (Aydın 2014:65,96).

BK G-D *suwsuz keçdim* “susuz olarak geçtim.” (Aydın 2014:104).

Ta G 5 *sinsizde küç kara suw ermiş* “sensizken (halkın) gücü kara su (gibi) imiş.” (Aydın 2011:47).

ŞU K 2 *suwı seleñe ermiş* “suyu Selenge imiş.” (Aydın 2011:52).

E 12/4 *suw yer kem katun* “Su ve yer, Kem (ve) Katun (ırmakları)” (Aydın 2015:59).

Yenisey yazıtlarında *sub* sözcüğü genelde *yer* ile birlikte kullanılmakta ve her iki sözcük birlikte “kutsal yeryüzü”nü ifade etmektedir. Eski Türk yazıtları üzerinde çalışan araştırmacıların hemen hepsinin *yer-su* ibaresine yaratıcılık kudreti verdiği görülmektedir (Barutçu Özönder 1998:172).

KT D 11 *suwı ança ètmiş* “su (ruhları) öylece örgütlemiş.” (Aydın 2014:59).

BK D 10 *türük teñrısı idok yèri suwı ança ètmiş erinç* “Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş, elbette.” (Aydın 2014:90).

BK D 35 *üze teñri idok yèr suw* “Yukarıda (ebedi) gök, kutsal yer su (ruhları)” (Aydın 2014:101).

T2 B 3 *idok yèr suw basa bèrti erinç* “kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette.” (Aydın 2014:126).

Ayrıca “*yer sub*” sıralamasıyla birleşik olarak kullanıldığında bu ibarenin karaları ve suları ile birlikte gökyüzüne karşı olarak “yer-su, yeryüzü, dünya”yı ve daha sınırlı olarak “belli bir toprak parçası, bölge, vatan” ı karşıladığı anlaşılmaktadır (Barutçu Özönder 1998:171).

KT D 19 - BK D 16 *eçümüz apamız tutmuş yèr suw idisiz bolmazun tàyin* “Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği topraklar sahihsiz olmasın diye” (Aydın 2014:62,93).

KT D 20 - BK D 17 *kögmen yèr suw idisiz kalmazun tàyin* “Kögmen toprakları sahihsiz kalmasın diye” (Aydın 2014:62,93).

BK D 35 *tokuz oguz bodun yèrin suwın idip tawgaçgaru bardı* “Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin’e gitti.” (Aydın 2014:101).

BK D 40 *yèriñerü suwıjaru kontı* “topraklarına yerleşti.” (Aydın 2014:103).

Ta B 4 *ol yèrimin suwumun konur köçür ben* “Bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim.” (Aydın 2011:45).

E 11/4 *yerim e yita suwum a adrıldım a buñ* “Yerimden (ayrıldım) ne acı! Suyumdan ayrıldım, ne sıkıntı!” (Aydın 2015:56).

E 45/6 *yèrim suwum esizim e* “Yerim, suyum ne yazık!” (Aydın 2015:114).

E 152/3 *yèrim e suwum a esizim e* “Yerimden suyumdan (yurdumdan) (ayrıldım) ne yazık!” (Aydın 2015:178).

2.1. Sub Sözcüğü İle Birlikte Kullanılan Akarsu Adları

2.1.1. Ak Sub

Şine Usu Yazıtı doğu 6. Satırındaki “*k¹s¹uy¹*” kelimesi “*kasuy, kaswy, kaşuy, ak sub, kanyuy*” olarak araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuştur. Gömeç, Ubsu Göl’ün kuzey taraflarında olabileceğini, bugünkü Ka-Kem’in güney kollarından birinin Aksu adını taşıdığını belirtir (2007:1283). Şirin, Moyun Çor’un taht mücadelesinde kardeşi Tay Bilge Tutuk’u yendiği bölgede bir ırmak olarak açıklar (2016:220).

ŞU D 6 *s(ä)k(i)z(i)nç (a)y : (e)ki y(a)ñıka : çıg(ı)lt(ı)r : költä : (a)k sub kızı : süñ(ü)şd(ü)m* (Şirin 2016:220).

2.1.2. Anı Sub

Tannu-Ola Dağları’nın kuzey bölümlerinde doğup kuzeyde Abakan Irmağı ile birleşen, büyük olasılıkla bugün Hakasya’daki Ona Irmağı (Aydın 2016:38). Gömeç, Yenisey’in kollarından biri olan Abakan’ın bir parçası olarak bildirir (2007:1284). Barthold ve İnan, Anı Irmağı’nı Yenisey olarak bildirmişlerdir (Barthold 2010: 196) (İnan 1987:35). Clauson’a göre Anı Irmağı, Batı Sayan’ın kuzey yamaçlarından çıkıp Abakan ile birleşir (1976:145). Giraud, günümüz Hakasya sınırlarındaki Ona Irmağı olarak belirtir (1999: 256).

Sadece T1 K 3’de *Anı* adı *sub* ile kullanılmıştır:

T1 K 3: *anı suwka b[ardımız] ol suw kudi bardımız* “Anı Irmağı’na vardık. O ırmaktan aşağıya doğru ilerledik.” (Aydın 2014:122).

T1 D 7, ŞU D 10 ve E 136/1’de *Anı* tek başına kullanılmıştır:

T1 D 7: *az yèr y[olı] anı b[irle] ermiş* “Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda? imiş.” (Aydın 2014:121).

ŞU D 10: *ürüñ begig kara bulukug anı olormuş* “(Onlar) Ürüng Beg, Kara Buluk (ve) Anı (Irmağı) da otururlarmış.” (Aydın 2011: 77).

E 136/1: *biñ bükde an<ı>da kü udımız? kem üg[üz]* “Bin ormanda, Anı Irmağı’nda (?) Kem ırmağı” (Aydın 2015: 171).

3. Ügüz veya Sub Kelimeleri Olmadan Kullanılan Akarsu Adları

Eski Türk Yazıtlarında geçen 28 akarsu “*Agulug* (ŞU B 6), *Ak Termel* (T1 25), *Arkar Başı* (ŞU G 1), *Balıklık* (ŞU G 10), *Burgu* (KT K 6, Ta B 4, ŞU D 3), *Çuş Başı* (KT K 6-7, BK D 30-31), *Egök* (E 3, E 108), *Gemçig* (E 41), *İçüy* (ŞU G 5), *Kañuy* (Ta B 5, ŞU D 6), *Kara Yotulkan* (ŞU G 3, ŞU G Ek 2), *Karaga* (Ta B 4), *Katun* (E 3, E 12, E 72, E 144-1, E 145), *Kergü* (ŞU D 4), *Keyre* (ŞU K 6, ŞU K 7, ŞU D 6), *Kök Öñ* (BK G-D, T 1 15), *Künüy* (Ta B 5), *Sakış*

(ŞU D 4), *Selençe* (BK D 37, Ta B 4, ŞU K 2, ŞU D 3, ŞU D 4, ŞU G 11, ŞU B 5), *Sewin* (Ta B 4), *Şıp* (ŞU D 3, ŞU D 4), *Tarlağ* (E 12-2, E 12-3, E 72-1), *Tez* (KÇ 18, Ta B 1, Ta B 5, ŞU D 8, ŞU G 2), *Togurgu* (ŞU G 12), *Tokuş* (ŞU D 9), *Yavaş* (ŞU D 9), *Yèt* (ŞU B 6), *Yılun Kol* (ŞU D 3)" adıyla birlikte *ügüz* veya *sub* kelimelerinin kullanılmadığı görülmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda otuz dokuz akarsu adını inceledik. 11 akarsu adında *ügüz* veya *sub* kelimesi 22 yerde birlikte kullanılmıştır. 28 akarsu adı ise *ügüz* veya *sub* kelimeleri olmadan sadece özel isimleriyle kullanılmıştır.

Ügüz kelimesi Orhon yazıtlarında 16, Uygur yazıtlarında 6, Yenisey yazıtlarında 2 olmak üzere toplam 24 defa kullanılmıştır. *Ügüz* kelimesi 2 yerde tek başına kullanılarak "akarsu" anlamında, 2 yerde taluy kelimesiyle birlikte kullanılarak "deniz, okyanus" anlamında, 20 yerde ise akarsu adlarıyla birlikte kullanılmıştır. Yar, Ertiş, İş Kem, Yaşıl, Yèncü akarsu adları her zaman *ügüz* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. "Bulçu" akarsu adı olarak *ügüz* ile birlikte kullanılmış, tek başına yer adı olarak kullanılmıştır. Kem, Orkon ve Tugla akarsu adları ise hem *ügüz* ile birlikte hem de tek başlarına kullanılmışlardır.

Sub kelimesi de Orhun yazıtlarında 16, Uygur yazıtlarında 4, Yenisey yazıtlarında 4 olmak üzere toplam 24 defa kullanılmıştır. *Sub* kelimesi 4 yerde "kutsal ruh", 10 yerde "vatan, ülke, toprak parçası", 6 yerde "su", 4 yerde ise "akarsu" anlamında kullanılmıştır. *Sub* kelimesi Ak ve Anı akarsu adlarıyla birlikte kullanılmıştır.

Metinlerde akarsu adının *ügüz* veya *sub* kelimeleriyle birlikte veya tek başlarına kullanılmış olduğunu, *sub* kelimesinin ad aktarması yoluyla akarsu anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Ügüz* kelimesi Sarı Uygurcada ve Çulım Türkçesinin diyalektlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Yaşıl, Yèncü gibi nitelik bildiren kelimelerle birlikte *ügüz*'ün kullanılması da dikkati çekmektedir. Selenge gibi büyük akarsu adlarının tek başına kullanıldığı tespit edilmiştir. İnceleme sonucunda akarsu adlarında kullanılan *ügüz* ve *sub* kullanımlarının büyüklük veya küçüklük olarak belirli bir su kütlesini ifade etmediği anlaşılmıştır.

Kısaltmalar

BK D Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü
 BK K Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü
 E 3 Uyük-Turan Yazıtı
 E 11 Begre/Berge Yazıtı
 E 12 Aldı-Bel I
 E 42 Bay-Bulun I
 E 45 Köjeeelig-Hovu Yazıtı
 E 72 Aldı-Bel II
 E 98 Uybat VI
 E 136 Mugar-Sargol I
 E 144 Novosyolovo
 E 153 Alaş I
 KÇ Küli Çor Yazıtı
 KT D Kül Tegin Doğu Yüzü

KT B Kül Tegin Batı Yüzü
 T1 D Tonyukuk I Doğu Yüzü
 T1 G Tonyukuk I Batı Yüzü
 T1 K Tonyukuk I Kuzey Yüzü
 T2 B Tonyukuk II Batı Yüzü
 Ta B Tariat/Taryat Yazıtı Batı Yüzü
 ŞU B Şine Usu Yazıtı Batı Yüzü
 ŞU D Şine Usu Yazıtı Doğu Yüzü
 ŞU G Şine Usu Yazıtı Güney Yüzü

Kaynaklar

- Atalay, B. (1992). *Divanü Lügati 'it-Türk Tercümesi*. Ankara:TDK.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2014). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. 2. bs. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2016). *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bartold, V. V. (2010). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge.
- Barutcu Özönder, F. S. (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular". *Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 22, 171-184.
- Bazin, L. (1997). Eski Türk Yer Adları Üzerine Notlar. (çev. Zümrül Ölmez). *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 11:75-78.
- Clauson, G. (1976). Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar. (çev. İnci Enginün), TM 18:141-148.
- Develi, H. (2011). "Divānu Luğāti't-Türk'te Hidrografik Terimler", *Maḥmūd al-Kāşğari'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Divānu Luğāti't-Türk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul*, Yayıma hazırlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalın, Filiz Kırıl, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, İstanbul 2011: 425-444.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen Band II*. Wiesbaden:Franz Steiner
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen Band III*. Wiesbaden:Franz Steiner
- ED: Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Giraud, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu, İltiş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. (çev. İsmail Mangaltepe). İstanbul: Ötüken.
- Gömeç, S. (2000). Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine. *Bellekten* 64/240:427-433.
- Gömeç, S. (2001). Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları. *Türk Kültürü* XXXIX/453:25-36.
- Gömeç, S. (2007). Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler. *Turkish Studies* 2/4: 1283-1296.
- Gumilëv, L. N. (2002). *Eski Türkler*. (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK.
- Klyashtorniy, S. G. (1980). Terhinskaya nadpis. *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1980/3:83-95.
- Li, Yong-Söng v.d.. (2008). *A study of the Middle Chulym dialect of the Chulym language*. (Altaic Languages Series 3.) Seoul: Seoul National University Press.
- Orkun, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara:TDK
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki:Lexica Societatis Fenno-Ugricae
- Rybatzki, V. (1997). *Die Tonukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- Sanders, A. J. K. (1996). *Historical Dictionary of Mongolia*. Lanham&London: The Scarecrow.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara:TDK.

- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten* XLVI/ 184:795-838.
- Tekin, T. (2004). *Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Hzl.: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, Ankara: Öncü Kitap.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.

